

Hadislerde Hz. Peygamber'in Yalnızlık Tecrübesi ve Hakikat Arayışı

İbrahim SAĞLAM

Dr. Öğretim Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Assist. Prof., Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith

Kırşehir, Turkey

ibrahim.saglam@ahievran.edu.tr

orcid.org/0000-0002-8706-7181

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 18 Ocak / January 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Mayıs/ May 2023

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı/ Issue: 20 Sayfa /Page: 171-201

Atıf / Cite as: Sağlam, İbrahim. "Hadislerde Hz. Peygamber'in Yalnızlık Tecrübesi ve Hakikat Arayışı [The Experience of Prophet Muhammad's Solitude and the Search for Haqīqa (Truth) in the Hadīth]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 20 (June 2023): 171-201

<https://doi.org/10.18498/amailad.1238351>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

The Experience of Prophet Muhammad's Solitude and the Search for Ḥaḳīḳa (Truth) in the Hadīth

Abstract

Man's chase for meaning and ḥaḳīḳah is a quest that begins with creation and continues. Religious values such as religion and nubuwwah have a special place in this inquiry. It is seen that some prophets and righteous people prefer to retreat to a place away from people for purposes such as being alone with the God, getting rid of the intolerable depressions of social life, traveling to their inner world, and seeking the ḥaḳīḳah. It is seen that the Prophet Muhammad had a similar experience of loneliness before and after his nubuwwah.

Muhammad before the nubuwwah and the period of khalwah (seclusion) that he spent in i'tikāf after the nubuwwah. On the other hand, it is discussed what kind of contribution this experience of the Prophet Muhammad in search of ḥaḳīḳa can make to the search for the meaning of modern man.

In this context, as a matter of fact, there are various narration in hadīth sources about the Prophet Muhammad went to the cave of al-Ḥirā' and preferred to stay alone. In line with his theo-psychological development, the Prophet Muhammad saw the spiritual change he experienced in his In this study, in these two experiences that the Prophet Muhammad followed in his quest to understand the god, existence and life, the reasons that led him to the quest be discussed. With the feeling of loneliness, which expresses a psychological state, a connection established between the seclusion period of the Prophet inner world due to his unspoiled nature, observing the universe and society correctly, and possessing moral virtues, and was looking for places where he could feel comfortable and be alone. To learn the ḥaḳīḳah; he preferred khalwah rather than 'uzla (reclusion), and made taḥannuth spending his time with things such as contemplation and worship, directed to the cave of al-Ḥirā', where danger lurks and there is no one to consult, not directed to a reliable settlement, scholars and scientific assemblies to ask and learn about information. In the end, he was chosen as a prophet when he was in a state of ignorance of revelation, trying to find what he was looking for, but prepared step by step to receive revelation mentally, spiritually and physically.

It is seen that the Prophet Muhammad's journey of wisdom and truth continued even after he received the first revelation, and in the first years of prophethood, the Prophet Muhammad was asked to spend the night in order to increase his fortitude in the face of the troubles he experienced and to make it easier for him to internalize the revelation, and he took care to praying tahadjud until he died.

It is observed that in the dilemma of layl and loneliness, the prophet of Allah internalized the waḥy by reading the Qur'ān mutually with Gabriel during the laysl of Ramaḍān and was taken on a layl journey in the event of isrā' and mi'rāḍj to reach some superhuman ḥikmahs and ḥaḳīḳahs. The tarawih prayer performed in the month of Ramaḍān and the i'tikāf specific to this month are also of particular importance as they give the opportunity to revive the layl, especially the layl at Ḳadar.

It is seen that the Prophet Muhammad retreated to khālwah after his prophethood, as he did at the time of the first revelation, and continued to search for this special moment when the Qur'ān was revealed. But, in this period, he was involved in this search process, not in the state of taḥannuṭh trying to find the right but unaware of the right and ḥaḳīḳa, but in the state of i'tikāf who is aware of the right and truth and is conscious of what he is looking for. The ḥaḳīḳa reached when the first waḥy received is the truth that the ḥaḳīḳa will be learned by reading the waḥy and the verses in the cosmic realm, while the ḥaḳīḳa reached when searching for the layl of Ḳadar should be the truth that the Qur'ān honours the place and time when it came down, as well as the fact that it will glorify every person who is trying to read and understand the wise message and every moment when the message is read.

The semantic unity of the word "taḥarrav" in the hadīth about the layl of Qadar and the word "Ḥirā", the name of the cave where the Prophet Muhammad was taken to khālwah before the nubuwwah, is remarkable. The root of both words corresponds to the meaning of "seek, seeking". This situation reminds that people are in search of their existential problems in their life adventure. On the other hand, the phenomenon of seeking the ḥaḳīḳah and being alone continues today in different ways, as in the past. The argument that the phenomenon of modernity has increased feelings of loneliness in our era, that people have to renounce the ḥaḳīḳah in order to get rid of loneliness, and thus the ḥaḳīḳah loses its importance as a value is frequently voiced today. It seems that it is possible for a person to establish a healthy communication with himself, his creator, his environment and other people only by researching the ḥaḳīḳah and being on the side of the right.

It is thought that this experience of the Prophet Muhammad, both before and after the nubuwwah, in order to seek the ḥaḳīḳah, can contribute to the search for meaning of today's people. With the feeling of loneliness, which expresses a psychological state, the Prophet Muhammad's khālwa process before and after his nubuwwah is not an escape, but a journey to the inner world. Contemplation, layl worship and i'tikāf allow a person to be alone with himself and the creator, to

discover himself, to review his past, to make new decisions and to mature spiritually, and turns loneliness into a spiritual education process. The importance of this spiritual education is revealed once again, especially in difficult times such as war, terrorism, epidemics, famine, in overcoming the fear and haste in disasters such as earthquakes, fires, floods, in managing time well, in healing the wounds of those who are lonely and helpless by losing their loved ones and their will to live.

Keywords: Hadīth, Nubuwwah, Loneliness, I'tikāf, The Search for Ḥaḳīqah.

Hadislerde Hz. Peygamber'in Yalnızlık Tecrübesi ve Hakikat Arayışı

Öz

İnsanın anlam ve hakikat arayışı, yaratılışla başlayan ve süregelen bir yürüyüştür. Bu arayışta din ve nübüvvet gibi dinî öğretilerin özel bir yeri vardır. Bazı peygamberlerin ve sâlih insanların yaratıcıyla tek başına kalmak, toplum hayatının çekilmez bunalımlarından kurtulmak, kendi iç dünyalarına yolculuk etmek, hakikati aramak gibi gayelerle insanlardan uzak bir yere çekilmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Hz. Peygamber'in de nübüvvet öncesi ve sonrası benzer bir yalnızlık tecrübesi yaşadığı görülmektedir.

Çalışmada Hz. Peygamber'in; yaratıcıyı bulma, varlığı ve hayatı anlamlandırma yürüyüşünde nübüvvet öncesi ve sonrası ulaştığı tecrübelerle değinilmiştir. Psikolojik bir hali ifade eden yalnızlık hissiyle Hz. Peygamber'in risâlet öncesinde yaşadığı halvet süreci ve risâlet sonrası gece ibadeti ve i'tikâfta geçirdiği halvet dönemi arasında irtibat kurulmaya çalışılmıştır. Diğer yandan Hz. Peygamber'in hakikati aramak adına yaşadığı bu tecrübelerin, günümüz insanının anlam arayışına ne tür katkı verebileceği tartışılmıştır.

Bu bağlamda Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi Hira mağarasına gittiği ve burada yalnız kalmayı tercih ettiğine dair hadisler yer almaktadır. Hz. Peygamber, teo-psikolojik gelişimi doğrultusunda bozulmadık fitratının, evreni ve toplumu doğru bir şekilde gözlemlemesinin ve ahlâkî erdemlere sahip olmasının etkisiyle iç âleminde yaşadığı manevi değişikliği görüyor, kendisini rahat hissedeceği ve yalnız kalabileceği yerler arıyordu. O, hakikati öğrenmek için; uzleti değil halveti tercih etmiş, güvenilir bir yerleşim yerini, bilgiyi sorup öğreneceği alimleri ve ilim meclislerini değil, tehlikenin kol gezdiği ve istişare yapacak kimsenin olmadığı Hira mağarasına yönelmiş, tefekkür ve ibadet ile vaktini geçirerek tehannüs yapmıştı. Nihayetinde o, vahyin bilgisinden yoksun, ne aradığını bulmaya çalışan fakat aklen, ruhen ve bedenen vahiy almaya adım adım hazırlanan bir hal içerisinde iken peygamber seçilmişti.

Hız. Peygamber'in hikmet ve hakikat yolculuğu; ilk vahyi aldıktan sonra da devam ettiği, nübüvvetin ilk yıllarında Hız. Peygamber'den, yaşıadığı sıkıntılar karşısında metanetini artırmak, inen vahyi içselleştirmek amacıyla geceyi ihya etmesinin istendiği, onun da kıraat ve secdesini uzun tutarak teheccüd namazı kıldığı ve vefat edinceye kadar bu namazı kılmaya özen gösterdiği görölmektedir. Gece ve yalnızlık ikileminde Allah Resûlü'nün Ramazan gecelerinde Cebrâil ile karşılıklı Kur'an okuyarak iki Ramazan arası inen ayetleri pekiştirdiği, isrâ ve mi'rac hadisesinde gece yolculuğuna çıkartılarak beşer üstü bazı hakikat ve hikmetlere ulaştırıldığı gözlenmektedir. Ramazan ayında kılınan teravîh namazı ve bu aya mahsus i'tikâf ibadeti de yine geceyi ve özellikle Kadir gecesini ihya etme fırsatı vereceği için ayrı bir önem taşımaktadır. Hız. Peygamber ilk vahyin indiği esnada olduğu gibi nübüvvetten sonra da yine halvete çekildiği ve Kur'an'ın indiği bu özel anı araştırmaya devam ettiği görölmektedir. Fakat bu sefer vahyin bilgisinden habersiz fakat hakkı bulmaya çalışan tehannüs halinde değil hak ve hakikatin farkında ve neyi aradığı bilinci içerisinde olan i'tikâf halinde bu arayış sürecine dahil olmuştur. İlk vahyin indiğinde ulaşılan hakikat; vahyi ve kozmik alemdeki âyetleri okumakla hakikatin öğrenileceği gerçeği iken Kadir gecesini ararken ulaşılan hakikat ise Kur'an'ın indiği mekân ve zamanı şereflendirdiği gibi hikmet dolu mesajı okuma ve anlama çabası içinde olan her kişiyi ve mesajın okunduğu her anı yücelteceği gerçeği olsa gerektir.

Kadir gecesini arama ile ilgili hadiste geçen "taħarrav" kelimesi ile Hız. Peygamber'in risâlet öncesi halvete çekildiği mağaranın adı olan "Hıra" kelimesinin semantik açıdan ifade ettiği anlam birliği dikkate şayandır. Her iki kelimenin kökü de "arama, arayış" anlamına tekabül eder. Bu durum insanın hayat serüveninde, varoluşsal problemlerine dair bir arayış içinde olduğunu hatırlatmaktadır. Diğer taraftan hakikati arama ve yalnızlaşma olgusu geçmiş çağlarda olduğu gibi günümüzde değişik şekillerde devam etmektedir. Modernite olgusunun çağımızda yalnızlık hislerinin artırdığı, insanların yalnızlıktan kurtulmak için hakikatten feragat etmesi gerektiği ve böylece hakikatin bir değer olarak önemini yitirdiği savı günümüzde sıklıkla dillendirilmektedir. Kişinin kendisi, yaratıcısı, çevresi ve diğer insanlarla sağlıklı bir iletişim kurması ancak hakikati araştırması ve haktan yana olması ile mümkün gözökmektedir.

Hız. Peygamber'in hakikati aramak adına gerek risâlet öncesi gerek risâlet sonrası yaşıadığı bu tecrübenin, günümüz insanın anlam arayışına katkı verebileceği düşünölmektedir. Psikolojik bir hali ifade eden yalnızlık hissiyle Hız. Peygamber'in risâlet öncesi ve sonrası yaşıadığı halvet süreci, bir kaçış değil, iç dünyaya yapılan

bir yolculuktur. Tefekkür, gece ibadeti ve i'tikâf kişinin kendisi ve yaratıcı ile yalnız kalmasına, kendisini keşfetmesine, geçmişini gözden geçirmesine, yeni kararlar almasına ve manevî yönden olgunlaşmasına fırsat vermekte, yalnızlığı manevî bir eğitim sürecine dönüştürmektedir. Özellikle savaş, terör, salgın hastalık, kıtlık gibi zor zamanlarda, deprem, yangın, sel gibi afetlerde yaşanan korku ve telaşın üstesinden gelme, zamanı iyi yönetme, sevdiklerini ve yaşama azimlerini kaybederek yalnız ve çaresiz kalanların yaralarını sarmada bu manevî eğitimin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Nübüvvet, Yalnızlık, İ'tikâf, Hakikat Arayışı.

Giriş

Tarih, insanın anlam ve hakikat arayışı etrafında gelişmiştir. Birey ve toplumların gerçeklik algısı çoğunlukla akıl esaslı bir dünya düşüncesi şeklinde kendini göstermiştir. Bu bağlamda Müslüman düşüncesinde de akıl merkezli bilgi teorisi, klasik dinî kaynaklarda üzerinde sıklıkla durulan ve hakkında birçok görüş geliştirilen önemli bir konudur.¹

Yalnızlık; bazen kaçış, bazen de arayış şeklinde tezahür edebilir. Her iki halde de birey, iç dünyasına doğru yol alır. Öze doğru yolculuğunda kişi, olumsuz ve olumlu yalnızlığı müşahede eder. Bu bağlamda çaresizlik, yılgınlık ve kaçma eğilimlerinin yaşanması, olumsuz yalnızlığa sebep olurken; kendi özüne dönüş, kendini arama, yaratıcısı ile tek başına kalma, olumlu yalnızlığa yol açar. Olumsuz yalnızlık hisleri; çöküşü ve depresyonu artırırken, olumlu yalnızlık hissi maneviyatı, metaneti ve mukavemeti artırmakta, kişiyi moral açısından huzurlu hale getirmektedir.²

Kur'an; bazı peygamber ve sâlih kimselerin bir yandan yaratılanla yalnız kalmak,³ hakikati araştırmak,⁴ inandığı gibi yaşaması engellendiği

¹ Harun Çağlayan, "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 233.

² Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış Psikolojisinin Temel Kavramları* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), 520; Muhammed Kızıgeçit, *Yalnızlık, Umutsuzluk ve Dindarlık* (İstanbul: Çamlıca Yayınlar, 2021), 23-81.

³ el-A'râf 7/139, 140; Meryem 19/16, 17.

⁴ el-En'âm 6/74-82.

için veya insanların baskısından kurtulmak üzere تنها yerlere çekildiklerini,⁵ yakınlarını kaybetme, iftiraya maruz kalma ve kavimleri tarafından dışlanma sonrası iç dünyalarını keşfe koyulduklarını haber verir.⁶ Hz. Peygamber'in de risâlet öncesi ve sonrası hayatında, yalnızlık tecrübesini değişik boyutlarıyla yaşadığı görülür. Hz. Aişe (öl. 58/568) nübüvvet öncesi onun yaşadığı yalnızlığı şu şekilde anlatır:

"Resûlullah'a vahyin (vahye hazırlığın) ilk başlangıcı uykuda gördüğü sâlih/sadık rüyalar şeklindeydi. Gördüğü her rüya gündüzün aydınlığı gibi meydana gelirdi. Sonra, yalnız kalmaktan (halvetten) hoşlanmaya başladı. Bu nedenle o, Hira mağarasına çekilir (tehannüs eder), günler ve geceler boyunca ibadet eder, beraberinde götürdüğü yiyeceği tükenince, gider ailesinden yiyeceğini alır ve aynı şekilde tekrar ibadetine dönerdi. Nihâyet bir gün, Hira 'da iken ona hak (vahiy) indi"⁷

Hz. Peygamber'i mağaraya götüren ve yalnızlığa sevk eden şeyin ne olduğuna, Hira mağarasını niçin tercih ettiğine ve mağarada iken yaşadığı manevî tecrübenin hakikate ulaşmada ve peygamber seçilmesindeki etkisine değinilmesi önemlidir. Ancak Hz. Peygamber'in ilk vahyi alışı ile ilgili hadiste geçen *halvet* ve *tehannüs* kelimesi başta muhaddisler olmak üzere tarih ve filologlar tarafından farklı şekilde yorumlanmıştır. Bu yüzden konu hadis özelinde diğer ilimlerin verileri doğrultusunda mukayeseli olarak incelenecektir.

Hz. Peygamber dini tebliğe başladığında insanların tepkisi ile karşılaşmış, bunun üstesinden gelmek üzere geceyi ibadet ile geçirmesi istenmiştir.⁸ Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in vefat edinceye kadar teheccüd

⁵ el-Kehf 18/9, 10; Meryem 19/23.

⁶ Yûsuf 12/15, 33-35; Sâd 38/43; el-Enbiyâ 21/83, 84.

⁷ Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Muşannef*, nşr. Habîburrahman el-A'zamî (Beirut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1403), 5/321 (No: 9719); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhih*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Bed'ü'l-vahy", 1 (No: 3); "Ta'birü'r-rü'yâ", 1 (No: 6982); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi 'u's-şâhih*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Îmân", 252 (No: 403); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî (Beirut: y.y., 1985), 6/233, 233 (No: 26001).

⁸ el-Müzzemmil 73/1-4.

namazını kılmaya özen gösterdiği,⁹ ayakları şişinceye dek kıyamda durduğu,¹⁰ uzun uzun Kur'an okuduğu,¹¹ dua ettiği, tesbih ve zikir ile meşgul olduğu rivayet edilmektedir.¹² Yine Hz. Peygamber'in Kadir gecesini araştırmak üzere Mescid-i Nebevî'de i'tikâfa girdiği,¹³ vefat edinceye kadar da bu halin devam ettiği bildirilmektedir. Aslında yaratanla yalnız kalmak, zamanı anlamlı kılmak ve yalnızlığın kişinin iç dünyasına kattığı manevî derinliği keşfetmek üzere gece ibadetinin ve i'tikâf öğretisinin ayrı bir önemi vardır. Hz. Peygamber'in geceyi ihya ve i'tikâf esnasında yaşadığı tecrübenin insan denilen meçhulün, keşfi bekleyen içindeki hakikate ulaşmasına ne tür katkılar sunduğunu tespit etmek araştırmanın bir diğer amacıdır.

Çalışmada Hz. Peygamber'in *teo-psikolojik*¹⁴ gelişiminin hakikate ulaşmadaki rolü, risâlet öncesi ve sonrası yalnızlık tecrübesi ile hakikat arayışı arasındaki ilişki hadis ilmi temelinde dil ve tarih kaynakları ile de mukayese edilerek ortaya konacaktır. Mekke'deki dini hayat,¹⁵ Allah

⁹ el-İsrâ 17/79.

¹⁰ Buhârî, "Teheccüd", 6 (No: 1130); "Rikâk", 20 (No: 6471); Müslim, "Sıfâtü'l-münâfikîn", 79 (No: 7124).

¹¹ Buhârî, "Vitr", 1 (No: 994); Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 105 (No: 1699); 118 (No: 1712); 203 (No: 1814); 204 (No: 1815); Ebû İsrâ Muhammed b. İsrâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi 'u's-şâhîh*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Salât", 158 (No: 373).

¹² Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 199 (No: 1808); 201 (No: 1812); 203 (No: 1814); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "İkâmetü's-salavât", 179 (No: 1350); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Kıyâmü'l-leyl", 9 (No: 1620).

¹³ Buhârî, "Fadlû Leyleti'l-Kadr", 4 (No: 1914); "İ'tikâf", 1 (No: 1923); Müslim, "Sıyâm", 213 (No: 2769).

¹⁴ Ramazan Biçer - Osman Sezgin, "Teo-Psikolojik Açından Mâtüridî'de İrade Özgürlüğü", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/80 (Aralık 2017), 242.

¹⁵ Emrah Dindi, "Câhiliye Araplarında Ramazan Ayı, İtikâf ve Oruç", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/2 (Kasım 2017); Mehmet Alıcı, "Câhiliye Arabı Bir Peygamber Bekliyor muydu? Âtıl Tanrı/Deus Otiosus Bağlamında Câhiliye Dönemi Peygamber Algısı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018).

Resûlü'nün peygamberliği öncesi hayatı,¹⁶ i'tikâfı¹⁷ gibi konularda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda konu ya sadece Hz. Peygamber'in risâlet öncesi Hira deneyimi veya risâlet sonrası i'tikâf sünneti ya da Hz. Peygamber'in yaşadığı tecrübenin sadece nübüvvet boyutu ile kısıtlı kalmıştır. Araştırmada; Hz. Peygamber'in risâlet öncesi ve sonrası yaşadığı yalnızlık tecrübesinin beşerî ve nebevî boyutu irdelenecek, psikolojik bir hali ifade eden yalnızlık hissi ile Hz. Peygamber'i risâlete hazırlayan halvet yolu arasında irtibat kurulacaktır. Bu şekilde Hz. Peygamber'in feraset sahibi ve erdemli bir birey olmasının arkasından yalnızlığı sevdirmesinin teo-psikolojik açıdan iradî tercihlerine olan etkisine ve bunun da hakka ulaştırmadaki rolüne yer verilecektir. Günümüz insanının anlam arayışına Hz. Peygamber'in hakikat arayışında yürüdüğü bu yolun ne tür katkı sağlayabileceği tartışılacaktır.

1.Kavramsal Çerçeve

Yalnızlık kelimesi âyet ve hadislerde, genelde halvet ve uzlet terimleri ile ifade edilmektedir. Halvet kelimesi sözlüklerde *bir yerin boş olması, kişinin kendisi ile veya başkası ile yalnız kalması* manasına gelmektedir.¹⁸ Kelime âyet¹⁹ ve hadislerde²⁰ dünyadan uzaklaşma, insanlarla ilişkiyi kesmek suretiyle kalbi meşgul eden şeyleri terk etme, kendini ibadete verme, tefekküre dalma, şirkten uzak durma ve kalbi iman üzere karar kılma gibi

¹⁶ Bünyamin Erul, "Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Faklı bir Yaklaşım", *Diyanet İşleri Başkanlığı İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed Özel Sayı (2000); M. J. Kister, "et-Tehannüs: Kelime Anlamı Üzerine Bir Araştırma", trc. Ali Aksu, *Tasavvuf Dergisi* 2/4 (Eylül 2000), 215-230; Emine Demil, *Hz. Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Rivâyetler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

¹⁷ Paksoy, "Rivâyetler Işığında Kadir Gecesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/27 (Haziran 2012); Ahmet Canan Karakaş - Ömer Faruk Habergetiren, "İtikâfın Maneviyat ve Psikopatoloji ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 1 (Haziran 2020), 101-118.

¹⁸ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî (Lübnan: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), "hlv", 4/306; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), "hlv", 14/237; Süleyman Uludağ, "Halvet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2015), 15/386-387.

¹⁹ Âl-i İmrân 3/119; el-Bakara 2/14.

²⁰ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 5/321 (No: 9719); Buhârî, "Bed'ü'l-vaḥy", 1 (No. 3); "Ta'birü'r-rü'yâ", 1 (No: 6982); "Ezan", 36 (No: 660); Müslim, "İmân", 252 (No: 403).

anlamalarda kullanılmaktadır.²¹ Uzlet kelimesi sözlüklerde, *içinde bulunduğu durumdan alâkayı kesme, bir köşeye çekilme ve beden ve düşünce itibariyle kendini soyutlama* anlamına gelmektedir.²² Kelime âyet²³ ve hadislerde²⁴ bedenen veya kalben bir şeyden uzak durmak, önüne geçemediğinden dolayı insanların kötülüklerinden uzaklaşmak gibi anlamalarda kullanılmaktadır.²⁵ Uzlette daha ziyade zihinsel ve duygusal olarak insanlardan uzaklaşma eylemi ağır basarken, halvette ise mekânsal, somut bir yalnızlığın ve ritüellik yönü ağır basan bir tecrübenin varlığından bahsedilebilir.²⁶

Hz. Peygamber'in bir mekânda halvete çekilmek suretiyle ibadet etmesi hali, tehannüs ve i'tikâf kelimeleri ile ifade edilmiştir. Tehannüsün kökü "حَنِيتٌ" "hanise" olup *suç, günaha sokan suç ve yalan yere yemin etme* anlamlarına gelmektedir.²⁷ Bu kökten türeyen tehannüs kelimesine türediği kelimedenden tam zıttı olan bir anlama dönüşerek; halvete çekilip ibadet etme (teabbüd),²⁸ günahlardan uzak durma, arınma (teberrür)²⁹ ve putlardan uzaklaşma, tek ilaha ibadet etme, Hz. İbrahim'in dini üzere yaşama

-
- ²¹ Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvî Adnan Dâvûdî (Dimâşk: Şamile, 2009), 297, 298; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Daru İhyâu't-Türâs, 1392), 2/198; İbn Hacer Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah b. Baz vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1379), 1/23.
- ²² Halîl b. Ahmed, "uzlet", 1/353, 354; İbn Manzûr, "uzlet", 11/440; Süleyman Uludağ, "Uzlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/256, 257.
- ²³ el-Kehf 16; en-Nisâ 90; Meryem 48; el-Bakara 222.
- ²⁴ Buhârî, "Rikâk", 34 (No: 2493); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvinî, *es-Sünen*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Uzle", 13 (No: 3977).
- ²⁵ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 564, 565; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/331, 333.
- ²⁶ Kızılgöçer, *Yalnızlık, Umutsuzluk ve Dindarlık*, 75.
- ²⁷ Halîl b. Ahmed, "hanise", 3/206; İbn Manzûr, "hanise", 3/413; Bu doğrultuda Kur'an ve hadislerde bk. Vakıa 46; Buhârî, "Bed'ü'l-vaHY", 1 (No: 3); "Ta'birü'r-rü'yâ", 1 (No: 6982); Müslim, "İmân", 252 (No: 403).
- ²⁸ Buhârî, "Bed'ü'l-vaHY", 1 (No: 3); İbn Manzûr, "hanise", 2/ 138; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/93.
- ²⁹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 2009), 1/227; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, "hanise", 260; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/23.

(tehannüf)³⁰ gibi manalar verilmektedir.³¹ İ'tikâf ise “عَكْفٌ” “akf” kökünden türemekte olup, sözlükte *bir mekânda kalmak ve kendini bir şeye adanmak/hasretmek, hapsetmek* anlamlarına gelmektedir.³² Âyet ve hadislerde kelime mescit vb. yerlerde ibadet amacı ile kalmayı ifade etmektedir.³³ Tehannüs için her hangi bir mekân tahsis edilmemişken i'tikâf için mescit vb. ibadete uygun mekân şartı getirilmiştir.

Sonuçta Hz. Peygamber'i risâlete hazırlayan yalnızlık tecrübesi, uzletten ziyade *halvet* diye isimlendirilmesi daya uygundur. Zaten Hz. Aişe rivayeti de bunu destekler.³⁴ Hadislerde genelde Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi halvette iken bulunduğu ibadet hali, tehannüs; nübüvvet sonrası Kadir gecesini idrak etmek üzere çekildiği ibadet hayatı ise i'tikâf terimi ile ifade edilmektedir.³⁵

2.Hz. Peygamber'in Nübüvvet Öncesi Yalnızlık Tecrübesi Hakkat Arayışı

2.1.Câhiliye Dönemi Mekke Toplumunu ve Dini Yaşam

Mekke; Hz. İbrâhim ve oğlunun Kâbe'nin temellerinin yükselterek yerleşim yerine dönüştürdüğü kutsal bir şehirdir.³⁶ Hz. Peygamber de bu şehirde doğmuş, ömrünün çoğunu burada geçirmiştir. Kur'an, Câhiliye dönem Mekke toplumunda var olan itikâdî,³⁷ ahlâkî,³⁸ sosyal³⁹ ve ekonomik⁴⁰ bazı sorunlara işaret etmektedir.

³⁰ İbn Hişâm; *es-Sîre*, 1/ 227; İbn Manzûr, “hanîse”, 2/ 138; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/23; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/93.

³¹ Bu hususta geniş malumat için bk. Kister, “et-Tehannüs: Kelime Anlamı Üzerine Bir Araştırma”, 215-230.

³² Halîl b. Ahmed, “akf”, 1/205; İbn Manzûr, “akf”, 9/255.

³³ el-Bakara 2/187; Buhârî, “Fadlû Leyleti'l-Kadr”, 4 (No: 1914); “İ'tikâf”, 1 (No: 1923); Müslim, “Sıyâm”, 213 (No: 2769); İ'tikâf”, 1-5 (No: 2780-2784).

³⁴ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 5/321 (No: 9719); Buhârî, “Bed'ü'l-vaḥy”, 1 (No. 3); “Ta'birü'r-rü'yâ”, 1 (No: 6982); Müslim, “İmân”, 252 (No: 403).

³⁵ Buhârî, “Bed'ü'l-vaḥy”, 1 (No. 3); “Ta'birü'r-rü'yâ”, 1 (No: 6982); Müslim, “İmân”, 252 (No: 403); Buhârî, “İ'tikâf”, 1 (No: 1923); Müslim, “İ'tikâf”, 1-5 (No: 2780-2784).

³⁶ el-Bakara 2/127-129; Âl-i İmrân 3/96.

³⁷ en-Necm 53/19; el-Mü'minûn 23/83-89; el-En'âm, 6/136; el-Furkân 25/3; el-Ankebût 29/25.

³⁸ el-En'âm, 6/151; en-Nahl, 16/58-59; ez-Zuhruf, 43/18; et-Tekvîr, 81/8-9; el-İsrâ, 17/31; el-Ahzâb, 33/33.

³⁹ en-Nahl 71; Yasin 36/47; el-En'âm 6/151; en-Nahl 16/58-59; ez-Zuhruf 43/18; et-Tekvîr 81/8-9; el-İsrâ 17/31.

⁴⁰ en-Nahl 71; Yasin 36/47.

Rivâyetlerde Arap yarımadasında baskın inancın putperestlik olduğu, sayıları az da olsa Hristiyan, Yahudi ve Mecusî inanca sahip kimselerin bulunduğu nakledilir.⁴¹ Bunun yanında şehirde putlara tapmaktan uzak duran, insanî ilkeleri ayakta tutmaya çalışan, Hz. İbrâhim'in dinine meyleden ve kendilerine Hanîf denilen bazı kimselerin bulunduğu haber verilir.⁴² Varaka b. Nevfel b. Esed el-Kureşî (öl. 610), Ubeydullah b. Cahş (öl. ?), Osman b. el-Huveyris (öl. ?) ve Zeyd b. Amr b. Nufeyl (öl. 606) bunlardan bir kısmıdır.⁴³ Kaynaklarda Hanîflerin inanç, ibadet ve yaşayışları ile ilgili bilgiler çelişkilidir ve çoğu zaman onlar hakkında sağlıklı bir yorum yapmaya da imkân tanımamaktadır.

Çeşitli sebeplerle mağara, ıssız dağ başları ve ibadethanelere çekilme düşüncesi farklı dönem ve toplumlarda var olagelmıştır. Câhiliye Dönemi Kureyş'ten bazı kimselerin Hira mağarasına tehannüs yapmak üzere çıktıklarına dair bilgiler siyer türü çalışmalarda yer almaktadır.⁴⁴ Yine bu kaynaklarda Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in putperest inancını reddetmesinden dolayı Mekke'den çıkmaya zorlandığı, onun da Hira mağarasında bir müddet kaldığı haber verilir.⁴⁵ Tehannüs yapmak üzere birçok mekân var iken Hira mağarasının seçilmesi bir tesadüf değildir. Buranın tercih edilmesinde; inzivaya çekilmeye imkân vermesi, ibadet etmeye uygun olması ve Kâbe'nin buradan rahat bir şekilde görülmesinin etkisi olsa gerektir.⁴⁶ Hira mağarasının ismi "arayış" manasına gelen "تَحْرِي" "taḥarrâ"

⁴¹ Mevlânâ Şiblî Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: İz Yayınları, 2002), 100; Abdurrahman Okuyan, "Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dini Yapı", *İlahiyat* 1 (Aralık 2018), 107-134.

⁴² Hanîflik ile ilgili tartışmalar için bk. Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına göre Hanîflik* (Kayseri: Se-Da Yayınları, 1985); Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araçlar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013); Hasan Kaplan, "Bir İnanç Aşaması Olarak Hanîflik", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/10 (Kasım 2017), 7-24; Resul Öztürk, "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (Ağustos 2007), 133-158; Özcan Hıdır, "İlk Vahyin Gelişi Hadisi Bağlamında Varaka b. Nevfel'in Hz. Peygamber'e Dini-Kültürel Etkisine Dair İddiaların Değerlendirilmesi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (Ekim 2004), 27-37.

⁴³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/216.

⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/227.

⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/223.

⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/355.

kökünden türemiş olması da bu mağaranın diğerlerinde ayrıcalıklı bir konumu olduğunu düşündürmektedir.⁴⁷ Zira Ebû Tâlib Abdümenâf b. Abdilmuttalib (öl. 619), Hira'nın bu durumunu meşhur kasidesinde şöyle ifade etmiştir:

*Sevîr dağına, onun yerine Sebîr dağına yerleştirene... Hira'ya çıkıp inene ant olsun.*⁴⁸

Hiz. Peygamber'in risâlet öncesi yaşamı hakkında Kur'an'da: "Seni, yolunu kaybetmiş (dâll) bulup da yola iletmedi mi?"⁴⁹ buyrulmaktadır. Âyetteki "ضَالٌّ" "dâll" kelimesi; akıl ve dindeki sapıklık anlamında değil *hak dinin ne olduğu, etrafını saran bunalımdan nasıl çıkılacağını bilememek* şeklinde yorumlanmaktadır.⁵⁰ Dalâlette olma vasfı, Hiz. Peygamber'in bir hakikat arayış içerisinde olduğu gerçeğine temas etse gerektir. Muhtemelen o, akıl ve dirâyeti ile putlara tapmanın saçmalığını hissediyor, şehirdeki ekonomik ve sosyal sıkıntılar karşısında elinden geldiği kadar çözüm üretmeye çalışıyor, aklın ve sağduyunun kabul etmediği ahlâksızlıklardan uzak duruyor, gördüğü ve duyduğu kadar Hiz. İbrâhim'in dinine ilgi duyuyordu.⁵¹ Bu haliyle sanki o, hakkın bilgisinden yoksun fakat neyin doğru olduğunu araştıran ve bunun ıstırabını yaşayan bir ruh hali içerisindeydi.⁵²

Hiz. Peygamber, Varaka b. Nevfel ve Zeyd b. Amr gibi bazı Hanîfler ile risâlet öncesi görüştüğüne dair rivayetler vardır.⁵³ Hiz. Peygamber'in aynı toplumda yaşamasından dolayı onlarla görüşmesi, fikir alışverişinde

⁴⁷ İbn Manzûr, "hrv", 14/172.

⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/227.

⁴⁹ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), ed-Duhâ 93/7.

⁵⁰ Fahrüddîn er-Râzî Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1981), 31/216, 217.; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992), 9/280.

⁵¹ Muhammed İzzet Derveze, *Aşrû'n-nebî ve bî'etühû kable'l-bi'se* (Dimaşk: Vezâretü'l-Evkâf, 1946), 426.

⁵² Erul, "Hiz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Faklı bir Yaklaşım", 55.

⁵³ Buhârî, "Zebâih", 16 (No: 5499); "Menâkıbü'l-Ensâr", 24 (No: 3826).

bulunması hatta bazı konularda onlar gibi düşünmesi tabidir.⁵⁴ Yine bazı rivayetlerde Allah Resûlü'nün peygamberliği öncesinde herhangi bir puta tapmadığı ifade edilir.⁵⁵ Hz. Peygamber'in olgunluk çağı denebilecek bir dönemde bozulmadık fıtrata gereği kendisine fikren yakın gördüğü kimseleri gözlemleyerek ve toplumsal gelişmeleri de takip ederek yılın belli aylarında Hira'da yalnız kalmayı tercih ettiği görülmektedir.⁵⁶

2.2.Hz. Peygamber ve Teo-psikolojik Gelişimi

Teo-psikolojik gelişim kavramı, bireyin iradî seçimlerinin ve eylemlerinin şekillenmesinde, ahlâklı olmasının önemli bir payı bulunduğu savını içerir.⁵⁷ Bir kısım kelimacılar, kişide yaratılıştan gelen yetilerin sadece *nefsî ve hissî* ile sınırlı olmadığını, *akıl ve kalbe* ait hislerin de etkin bulunduğunu, insanın doğru ve güzel olana temayül etme, kötüden uzaklaşma ve böylece hikmete ulaşabilme kabiliyetine sahip olduğunu kabul ederler. Yine onlar iman ve küfür tercihinde, özgür irade ve onunla aynı seviyede olan duyarlı bir kalbin etkili olduğunu söylemektedirler. Bu doğrultuda iradenin mârifetullaha yönelmesinde aklın yanında kalbin de etkili olduğu kabul edilmektedir.⁵⁸ Kaynaklarda Hz. Peygamber'in hakikat arayışının, otuzlu yaşlar gibi akıl ve duyguların dinginleştiği, olgunluk denilebilecek bir dönemde yoğunlaşmasında bozulmadık fıtratının ve ahlâkî erdemlere sahip olmasının etkisi olsa gerektir.

Hz. Aişe; Hz. Peygamber'in vahyi alması sürecini, sabah aydınlığı gibi ortaya çıkan sâlih/sadık rüyalar ile başladığını haber vermektedir.⁵⁹

⁵⁴ Hıdır, "İlk Vahyin Gelişi Hadisi Bağlamında Varaka b. Nevfel'in Hz. Peygamber'e Dini-Kültürel Etkisine Dair İddiaların Değerlendirilmesi", 37; Recep Erkocaaslan, "Hanîflerden Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in Hayatı ve Şahsiyeti", *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (Aralık 2020), 443; İbrâhim Sarıçam vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru* (İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2011), 170, 218-219, 233, 238.

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/222 (No: 17976); 5/362 (No: 23117).

⁵⁶ İbn. Hişâm, *es-Sîre*, 1/226-228; Ayrıca bk. Fazlur Rahman, *İslâm*, , çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın (Ankara: Selçuk Yayınları, 1996), 15, 16; Fuat Günel, "Hira", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/121.

⁵⁷ Bu konuda bk. Ramazan Biçer - Osman Sezgin, "Teo-Psikolojik Açından Mâtürîdî'de İrade Özgürlüğü", 242. Ayrıca bk. Fazlur Rahman, *İslâm*, 15, 16.

⁵⁸ Biçer - Sezgin, "Teo-Psikolojik Açından Mâtürîdî'de İrade Özgürlüğü", 239-263. Ahlaklı olmanın İslâm'a girmede etkisi olduğuna dair bk. Buhârî, "Zekat", 24 (No: 1436); "Büyü", 100 (No: 2220); Müslim, "İmân", 194 (No: 323); 195 (No: 324).

⁵⁹ Buhârî, "Bed'ü'l-vaHY", 1 (No: 3); "Ta'birü'r-rü'yâ", 1 (No: 6982); Müslim, "İmân", 252 (No: 403); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/233 (No: 26001).

Bu sadık rüyaların; vahiy ya da vahiyden bir parça şeklinde yorumlanmasından ziyade vahye ve risâlete hazırlama şeklinde anlaşılması daha doğru gözükmektedir.⁶⁰ Gözlem ve akıl yürütmenin olmadığı bu aşamada Allah Resûlü'nün rüya ile ulaştığı ilâhî bilginin, yoruma gerek duymayacak kadar açık, aşkın ve hisler ötesi olduğu söylenebilir.⁶¹

Hz. Peygamber'in ilk vahyi aldığı mağaradaki durumu hakkında hadis ve siyer kitaplarındaki anlatımlar farklıdır. Hz. Aişe 'den nakille, Hz. Peygamber'in ilk vahyi aldığı esnada mağarada yalnız olduğu, erzağı tükendiğinde ara ara ailesine geri döndüğüne dair bilgiler hadis eserlerinde yer bulur. İbn İshâk eserinde Hz. Aişe hadisinin sadece Hz. Peygamber'e yalnızlığın sevdirdiği kısmını nakleder daha sonra 'Ubeyd b. 'Umeyr el-Leysî'den (öl. 74-74/ 691-693 [?]) nakille Hz. Peygamber'in Hira'da yanında ailesinin (eşinin) de olduğunu haberine yer verir.⁶² İbn İshâk'ın bu haberi kabul görmemiş, bizzat tarihçiler tarafından da tuhaf bulunmuştur.⁶³

Allah Resûlü'ne yalnızlığın sevdirmesi ile tehannüs arasında bir ilgi olsa gerektir. Muhtemelen o, iç âlemindeki yaşadığı manevi değişikliği hissediyor, kendisini rahat hissedeceği ve yalnız kalabileceği yerler arıyor, Hira mağarasında tefekkür ve ibadet gibi şeylerle vaktini geçirerek tehannüs ediyordu. Bu haliyle sanki o ne aradığını bulmaya çalışan fakat aklen, ruhen ve bedenen vahiy almaya adım adım hazırlanan bir ruh hali içerisindeydi.⁶⁴

Hz. Peygamber'in hakikati bulması, yalnızlığı/halveti sevdirmesi yolu ile gerçekleşmiştir. Bu durum onun, mutlak olmayan bir yolla hakikati öğrendiğini akla getirmektedir. Zira o, hakikati öğrenmek için, güvenilir bir yerleşim yerini, bilgiyi sorup öğreneceği âlimleri ve ilim meclislerini değil de her türlü tehlikenin kol gezdiği ve istişare yapacak kimseyi bulamayacağı dağ başındaki bir mağaraya gitmeyi tercih etmesi, onun hakka ulaşmada ilâhî bir yönlendirmeye tabi bulunduğunu düşündürmektedir.

⁶⁰ Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 226.

⁶¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 2/198.

⁶² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/226, 228.

⁶³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993), 1/73; Kister, "et-Tehannüs: Kelime Anlamı Üzerine Bir Araştırma", 218.

⁶⁴ Nevevî, *el-Minhâc*, 2/198.

Kaldı ki dağ başları Câhiliye algısında şeytanların, cinlerin ve tuhaf yaratıkların bulunduğu yerler olarak tahayyül edilmekteydi.⁶⁵ Hâlbuki Hz. Peygamber'e bu ıssız yerde gelen, cin veya şeytan değil vahiy meleği gelmiştir. Tıpkı daha önce Hz. İbrahim⁶⁶ ve Hz. Musa⁶⁷ yalnız iken hakikate ulaştığı gibi şimdi de Hz. Peygamber hakkın bilgisine halvette iken ulaştığı görülmektedir.

Hz. Aişe rivayetinde Hz. Peygamber'in Hira'da kaldığı sürede yaptığı ibadet tehannüs kelimesi ile ifade edilmiştir. Tehannüsün ne olduğu hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. İlgili rivayette tehannüs kelimesinden sonra *teabbüd* ibaresine rastlanır.⁶⁸ İbn Hacer, Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh et-Tîbî'den (öl. 743/1343) nakille *teabbüd* kelimesinin İbn Şihâb ez-Zühri (öl. 124/742) tarafından tehannüs kelimesini açıklamak üzere hadise derc edilmiş olabileceğini kaydeder.⁶⁹ Siyer türü eserlerde kelime *teberrür* ve *tehannüf* ile açıklanır.⁷⁰ Aslında siyer türü eserlerde geçen tehannüf ve teberrür düşüncesi zikri geçen *teabbüd* düşüncesinden çok da uzak olmasa gerektir. Zira Câhiliye Dönemi'nde bazı kimselerin kendilerini inandıkları ilahlara yaklaştıracak sadaka verme, köle azat etme ve akraba ziyareti yapma gibi *tehannüs* denilen güzel amelleri yaptıkları ifade edilmektedir.⁷¹

Hadis kaynaklarından farklı olarak siyer türü eserlerde tehannüs geleneğini Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib b. Hâşim'in (öl. 577) başlattığı,⁷² Kureys'ten bazı kimselerin de şer'i bir uygulama şeklinde Hira'da tehannüs yaptıkları, bunun için Ramazan ayını tercih ettikleri, Hira'da iken kendilerine gelen fakirleri doyurdukları ve Kâbe'yi tavaf ederek evlerine döndükleri, Hz. Peygamber'in de nübüvvet öncesi buna benzer bir

⁶⁵ Süreyya Şahin, "Cin", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/8.

⁶⁶ el-En'âm 6/74-82.

⁶⁷ el-Kasas 28/29-32.

⁶⁸ Buhârî, "Bed'ü'l-vaḥy", 1 (No: 3).

⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/23.

⁷⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/227.

⁷¹ Buhârî, "Zekat", 24 (No: 1436); "Büyü", 100 (No: 2220); Müslim, "İmân", 194 (No: 323); 195 (No: 324).

⁷² Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah (Kâhire: Dâru'l- Ma'ârif, 1959), 1/84.

uygulamayı sürdürdüğü haber verilir.⁷³ Bu haberlerin rivayet tekniği bakımından şüphe ile karşılaşılır olmasından dolayı teyide ihtiyacı vardır. Fakat şu kadar var ki, Câhiliye Dönemi uygulanan tehannüs ile Hz. İbrahim şeriatındaki i'tikâf arasında bir ilişkinin olup olmadığına dair yeni bulgular bu konuda daha doğru tespitler yapmaya imkân verebilir.⁷⁴ Nihayetinde Hz. Peygamber'in Hira'da halvete çekilerek tehannüs yaptığı, Câhiliye adetlerinden de uzak durarak, gördüğü ve duyduğu kadar Hz. İbrâhim'in şeriatı doğrultusunda gün ve gecelerini geçirdiği söylenebilir.⁷⁵

Hz. Peygamber'in peygamber seçilmesi ile erdemli olmak arasında bir ilişki olsa gerektir. Allah Resûlü; yetim doğması, kısa süre sonra annesi ve dedesinin vefat etmesi sonrası yalnızlıkla ilk defa çocuk yaşta tanışmış, zorluklarla mücadele ederek ayakta kalmayı öğrenmiştir.⁷⁶ O, toplumdaki itikâdî ve ahlâkî çöküntü karşısında sahip olduğu selim fıtratı gereği kötülüklerden uzak durmuş ve gücü yettiği kadar toplumsal sorunlara çözüm üretmeye çabalamıştır.⁷⁷ Sahip olduğu ahlâkî duyarlılık muhtemelen onu hakikati araştırmaya ve bu doğrultuda yalnızlığın sevdirmesine, daha fazla ibadet ile meşgul olmaya sevk etmiş, bu durum onun nübüvete hazırlanmasına katkı sağlamıştır.⁷⁸ Allah Resûlü'ne yalnızlığın sevdirmesi ve sâlih/sadık rüyalar görmesi; aklî ve hissî tecrübeler ile başlayan hakikat arama yolculuğunun kul mertebesinde nebevî mertebeye doğru yükseltildiğinin işareti şeklinde yorumlanabilir.⁷⁹ Tabi ki peygamberlik ilâhî bir lütuftur. Yüce Allah, dilediği kimseyi bu göreve getirir.⁸⁰ Fakat insanlara güzel örnek ve erdemli bir numune olsun diye seçilen peygamberlerin ve özellikle Allah Resûlü'nün,⁸¹ peygamber olmadan önceki ve

⁷³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/227, 228; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 1/105.

⁷⁴ Bu konudaki yorumlar için bk. Kister, "et-Tehannüs: Kelime Anlamı Üzerine Bir Araştırma", 219 vd.

⁷⁵ Bu konudaki farklı değerlendirmeler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/355.

⁷⁶ ed-Duhâ 93/ 6.

⁷⁷ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 5/321 (No: 9719); Buhârî, "Bed'ü'l-vaḥy", 1 (No: 3); "Tefsir-Alak sûresi (96)", 1 (No: 4953); "Ta'bîrü'r-rü'yâ", 1 (No: 6982); Müslim, "Îmân", 252 (No: 403); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/233, 233 (No: 26001).

⁷⁸ Fazlur Rahman, *İslâm*, 15, 16; Ahmet Önkâl, *Resûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015), 85, 88, 89.

⁷⁹ Fazlur Rahman, *İslâm*, 15, 16.

⁸⁰ İbrâhim 14/11; en-Nahl 16/2; el-Hac 22/75.

⁸¹ el-Ahzâb 33/21; el-Mümtehine 60/4.

sonraki yaşamı göz önüne alındığında, insanlık için örnek gösterilemeyecek herhangi bir davranışının bulunduğunu söylemek mümkün değildir.

Hz. Peygamber, Hira mağarasında derin düşünme halinde iken Cebrâil'in görünmesi ve bu esnada hissedilen korku ve heyecan hali ile ilk anda inen âyetlere yeterince odaklanamamıştı. Bu hal ondan gittikten ve vahyin indirilmesi gerçekleşikten sonra yaşadığı dinî-ahlâkî tecrübenin kendisini en yüksek hakikat bilgisine ulaştırdığını kavrayabilmişti.⁸² İlk inen âyetler; okumaya, yaratanın Allah olduğuna, onun ismi ile işe koyulmaya ve ikramı sayesinde insana bilgi ve bilgi vasıtalarının öğretildiğinden bahsetmekteydi.⁸³ Aslında bu çağrı, hak arayışı içindeki her insana; hakikatin kaynağı ve hak bilgiye ulaşmanın vasıtaları hakkında bir yol haritası çizmektedir.

Muhtemelen Hz. Peygamber'in evreni, toplumu ve kendini doğru bir şekilde gözlemlemesi aklî bir eylem, erdemli bir hayatı tercih etmesi ahlâkî bir duruş sergilediğini göstermektedir. Allah Resûlü'nün bozulmadık saf bir akla ve ahlâkî erdemlerle beslenen bir kalbe sahip olması onun nübüvvete hazırlanmasında etkili olmuş, diğer bir ifade ile Hz. Peygamber'in teo-psikolojik gelişimi, hakikate ulaşmasına katkı sağlamıştır.

3.Hz. Peygamber'in Risâlet Sonrası Yalnızlık Tecrübesi ve Hakikat Arayışı

Hz. Peygamber'in hikmet ve hakikat yolculuğu ilk vahyi aldıktan sonra da devam etmiştir. Özellikle Hz. Peygamber, nübüvvetin ilk yıllarından itibaren geceyi ihya etmekle emredilmiş, vefat edinceye kadar da bu ibadeti yerine getirmeye özen göstermiştir. Hz. Peygamber hicreti sonrası Kadir gecesini aramak üzere i'tikâfa girmiş bu esnada ashâbına da bu geceyi aramaları yönünde telkinlerde bulunmuştur. Literatür tarandığında gece ve geceyi ihya konusu; temel hadis kaynaklarında *leyletü'l-*

⁸² Fazlur Rahman, *İslâm*, 15.

⁸³ el-Alak 96/1-5.

kadr/kıyamu'l-leyl/salātu'l-leyl,⁸⁴ *vitir*,⁸⁵ *teheccüd*,⁸⁶ *terâvîh*,⁸⁷ *i'tikâf*⁸⁸ ve *rü'yâ*⁸⁹ gibi bölümlerde ele alındığı gibi konu hakkında müstakil eserler de yazılmıştır.⁹⁰

3.1.Hz. Peygamber'in Geceyi İhya Etmesi

Gece saatlerinin, sakin, ıssız ve zihni meşgul eden meşgalelerden uzak olmasından dolayı; tesbih,⁹¹ zikir,⁹² tilavet,⁹³ tefekkür,⁹⁴ secde,⁹⁵ kıyam,⁹⁶ dua ve istiğfar⁹⁷ gibi bazı ibadetleri huşu ve huzur içinde yerine getirmeye elverişli kılındığını haber verilmektedir. Nübüvvetin ilk yıllarında nazil olan Müzzemmil sûresinde Hz. Peygamber'den gecenin ilerleyen vakitlerinde kalkması ve geceyi ibadet ile geçirmesi istenmektedir.⁹⁸ Bu emir sonrası o ve ashâbı Ramazan ayında olduğu gibi geceyi ibadet ile

⁸⁴ Buhârî, "Fadlu Leyleti'l-Kadr"; Nesâî, "Kıyâmu'l-leyl"; Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvaṭṭa'*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf (Kâhire: y.y., 1962), "Salātu'l-leyl".

⁸⁵ Buhârî, "Vitir"; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000) "Vitir"; Tirmizî, *el-Câmi'u's-Şâhih*, "Vitir".

⁸⁶ Buhârî, "Teheccüd".

⁸⁷ Buhârî, "Salātu't-terâvîh".

⁸⁸ Buhârî, "i'tikâf"; Müslim, "i'tikâf".

⁸⁹ Buhârî, "Ta'bîrür-rü'yâ"; Müslim, "Rü'yâ", Tirmizî, "Rü'yâ"; İbn Mâce, "Ta'bîrür-rü'yâ"; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad; Dâru'l-Muğnî, 2000), "Rü'yâ".

⁹⁰ Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Muhtaşaru Kıyâmi'l-leyl ve Kıyâmi Ramazân ve Kitâbi'l-Vitr* (Lahor: Matba'atu Refâh 'Âm, 1320); Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî, *Kitâbu fazlü't-teheccüd*, thk. Abdullatif b. Muhammed el-Ceylânî (Riyad: Dâru'l-Huzayrî, 1413); Muhammed b. İbrahim b. Süleyman er-Rûmî, *Kıyâmu'l-leyl* (Riyad: Dâru Kunûzi İşbilye, 2013).

⁹¹ el-İnsân 76/26; Kâf 50/40; et-Tûr 52/49.

⁹² el-İnsân 76/25.

⁹³ el-Müzzemmil 73/4; Âl-i İmrân 3/113.

⁹⁴ Âl-i İmrân 3/191.

⁹⁵ Âl-i İmrân 3/113; ez-Zümer 39/9.

⁹⁶ ez-Zümer 39/9; el-Furkân 25/64.

⁹⁷ Âl-i İmrân 3/17; ez-Zâriyât 51/17-18; es-Secde 32/16.

⁹⁸ el-Müzzemmil 73/1-4.

geçirdiği, bu durumun rivâyetler farklı olmakla beraber sekiz ay,⁹⁹ on ay,¹⁰⁰ bir yıl,¹⁰¹ on altı ay,¹⁰² bir veya iki yıl,¹⁰³ on yıl,¹⁰⁴ Medine'ye hicret edinceye kadar sürdüğü¹⁰⁵ hatta Medine'ye hicretten sonra da¹⁰⁶ bu namazı kıldıkları haber verilmektedir. Bu görüşler içerisinde bir yıl olanı en isabetli gözükmektedir.¹⁰⁷

Geceyi ihya ile ilgili emirlerin yer aldığı Müzzemmil sûresinin ilk yedi âyetinde; Allah Resûlü'nün davet ve tebliğ ile görevlendirildiği, karşılaşıcağı zorlukların üstesinden gelmesi için manevî bir eğitime tabi tutulacağı bu maksatla gecenin تنها saatlerinde Kur'an okumak ile meşgul olması, bütün benliği ile Allah'a yönelmesi istenmektedir.¹⁰⁸ Sûrenin sekizinci âyetinden itibaren Resûlullah'ın inkârcıların sözlü sataşmalarına cevap vermeyip, onlarla çatışmaya girmekten uzak durması ve cezalandırılmaya kadar inkârcılara mühlet vermesi talep edilmektedir. İlgili kısmımda artık açık davetin başladığı, özellikle zengin ve nüfuzlu kesimler tarafından tepkilerin yükseldiği, inkârcıların bu tavırlarını sürdürmeleri durumunda sonlarının Hz. Musa'nın davetine yüz çeviren Firavun'un sonu gibi olacağına yer verilmektedir.¹⁰⁹

⁹⁹ İbn Ebû Hâtim Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. İsmâîl Muhammed et-Tîb (Riyad: Mektebetü Nizâ el-Bâz, 1419), 10/3379, 3380; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Turkî (Riyad: Dâru Hicr, 2003), 23/359; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm* (Kâhire: Müessesetü'l-muhtâr, 2002), 4/438.

¹⁰⁰ İbn Ebû Hatim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, 10/3379.

¹⁰¹ İbn Ebû Hatim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, 10/3380; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/359, 362; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, 4/438.

¹⁰² Dârimî, "Salât", 164 (No: 1516); İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, 4/439.

¹⁰³ Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-Sar'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1410), 2/342.; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/361;

¹⁰⁴ İbn Ebû Hatim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, 10/3379; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/361.

¹⁰⁵ Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1984), 3/328 (No: 2416).

¹⁰⁶ Mervezî, *Muhtaşaru Kıyâmi'l-leyl*, 5, 6. Bu haber yakın mana ile bk. Buhârî, "Şerike", 1 (No: 2483); Müslim, "Sayd", 21 (No: 5002).

¹⁰⁷ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 3/40 (No: 4714); Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 139 (No: 1739); Ebû Dâvûd, "Salât", 317 (No: 1342).

¹⁰⁸ el-Müzzemmil 73/1-7.

¹⁰⁹ el-Müzzemmil 73/8-15.

Müzzemmil sûresi meşhur tertiplerde ilk üç¹¹⁰ veya dördüncü¹¹¹ sırada yer almaktadır. Âyet pasajlarında yer alan ifade kalıplarından hareketle nüzul zamanının tespit edilebileceği öngörüsü ile yapılan çalışmalarda, sûresinin ilk on dokuz âyetinin yer aldığı pasajın en erken nübüvvetin üçüncü veya dördüncü yılında indiğine dair değerlendirmeler bulunmaktadır.¹¹² Son çalışmaların ortaya koyduğu veriler doğrultusunda ilgili dönemde inen diğer âyet pasajlarında; Allah Resûlü'nün; Kur'an'ı ağır ağır tilavet etmesi istenmekte,¹¹³ inkârcıların her türlü kötü muamelelerine karşı onların yaptıklarına aldırılmaması, sabretmesi ve direnmesi talep edilmektedir.¹¹⁴ Yine bu konuda Hz. Peygamber'in tek destekçisinin Allah olduğu ve inkârcıların mutlaka acıklı bir azaba çarptırılacağı bildirilmektedir.¹¹⁵ Aslında bu mesajlar Müzzemmil sûresindeki onuncu âyetten on dokuzuncu âyete kadar verilen mesajlara benzemektedir. Âyetlerden anlaşıldığı kadarı ile bir yandan nübüvete alıştırılmak diğer yandan müşriklerin aşığılama, hakaret etme, sözlü tacizde bulunmaları, davetten yüz çevirmeleri karşısında hissettiği yalnızlık, mutsuzluk ve ümitsizlik gibi olumsuz duygularla başa çıkmak amacıyla Hz. Peygamber'den gecenin ilerleyen saatlerinde uyanması, bu ıssız vakitlerde yaratıcısı ile yalnız kalması, ağır ağır Kur'an okuması, dua ve istiğfarda bulunması, secdeyi ve tesbihi de içeren namaz kılması ve bu şekilde iç dünyasına doğru manevî bir yolculuk yapması istenmiştir.

Hz. Peygamber'in yalnızlık ve hakikati bulma ikileminde Ramazan gecelerinin önemli bir yeri vardır. İbn Abbas, Cebrâil'in Ramazan ayının her gecesinde Hz Peygamber ile buluştuğunu, Ramazan ayı çıkıncaya

¹¹⁰ Hz. Osman tertibine göre sûre, Kalem sûresinden sonra üçüncü sırada yer almaktadır. bk. Ömer Özsoy - İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an* (Ankara: Fecr Yayınları, 1999), 857.

¹¹¹ İbn Abbas tertibine göre sûre; Kalem ve Duhâ sûresinden sonra dördüncü sırada yer almaktadır. Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 857.

¹¹² Selim Türcan, "Kur'an'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatır mı? Müzzemmil Sûresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 /17 (Haziran 2010), 67-100. Mehdî Bâzergan'ın tertibine göre sûrede verilen mesajlar, nübüvvetin dördüncü ve beşinci yılında inen sûre ve âyetlerdeki bazı pasajlarla uyum içerisindedir. Bk. Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 857.

¹¹³ el-Furkân 25/32.

¹¹⁴ Örnek olarak şu âyetlere bk. el-Hicr 15/94-98; et-Tûr 52/29; el-Kalem 68/51, 52; el-Hicr 15/6-9; eş-Şuarâ 26/214-219; ed-Duhân 44/13-14; ez-Zâriyât 51/52-55.

¹¹⁵ Örnek olarak şu âyetlere bk. et-Târık 86/17; el-Kalem 68/44.

(veya gündüz oluncaya) kadar Hz. Peygamber'in Kur'an'ı ona arz ettiğini haber verir.¹¹⁶ Hatta vefat ettiği sene Ramazan ayında bu arz olayının iki defa gerçekleştiği haber verilmektedir.¹¹⁷ Hadisteki ifadenin zahirinden anlaşıldığı kadarı ile Resûl-Cebrâil buluşması Kur'an'ın indirilmesinden sonra her Ramazan gerçekleşmekte ve o yıl içerisinde inen âyetler karşılıklı okunmaktadır.¹¹⁸ Hadisin bazı varyantlarında “يُعْرَضُ الْقُرْآنُ” “y'arîzu'l-Kur'an” kelimesi yerine “يُدْرَسُ” “yüdârisu” kelimesi geçmektedir.¹¹⁹ Şerhlerde kelimenin, “y'arîzu” kelimesi ile aynı olduğu ve karşılıklı okumak anlamında,¹²⁰ tilavet esnasında harflerin ses ve mahreçlerini doğru bir şekilde telaffuz etmeyi öğretmek manasına geldiği ifade edilmektedir.¹²¹ Âyet¹²² ve hadislerde¹²³ “دَارَسَ” “dârese” fiili ve türevleri fehmetmek, müzakere etmek, düşünmek, mana derinliğini keşfetmek vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Anlaşıldığı kadarı ile her Ramazan ayında gerçekleşen bu buluşmalarda; o zamana kadar inen âyetlerin karşılıklı arz edildiği, bu esnada nesh, takdim ve te'hir gibi değişiklikler sonrası vahyin son halinin Allah Resûlü'nün kalbine nakşedildiği,¹²⁴ kıraat ve tecvit kurallarına uygun bir şekilde tilavet edildiği hatta anlaşılması üzerine bir müzakerenin dahi gerçekleştiği düşünülebilir.¹²⁵

Yalnızlık-hakikate ulaşma ikileminde bir başka hadise, isrâ ve mi'racdır. Vahyin altıncı yılında Müslümanlar, müşrikler tarafından ekonomik boykot ve sosyal tecride maruz kalmış, üç yıl süren boykot sonrası

-
- ¹¹⁶ Buhârî, “Savm”, 7 (No: 1902); “Menâkib”, 23 (No: 3554); “Fadâilu'l-Kur'an”, 7 (No: 4997)
- ¹¹⁷ Buhârî, “Fadâilu'l-Kur'an”, 7 (4998); Müslim, “Fadâilu's-sahâbe”, 98 (No: 6313); Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Muşannef fi'l-eĥâdiş ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1989), 6/154 (No: 30289).
- ¹¹⁸ Hadisin bazı varyantlarında yer alan “Cebrâil, her sene Ramazan ayında onun ile buluşurdu” ifadesi de bunu desteklemektedir. Müslim, “Fadâilu's-sahâbe”, 50 (No: 6009). Ayrıca bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/44; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/130.
- ¹¹⁹ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 11/338 (No: 20706); Buhârî, “Bed'ü'l-vahy”, 5 (No: 6); “Bed'ü'l-ĥalk”, 6 (No: 3220); Nesâî, “Sıyâm”, 2 (No: 2095).
- ¹²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/116; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/132.
- ¹²¹ Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Şaĥîhi'l-Buĥârî* (Beirut: Dâru İhyau't-türâs, 1981), 1/51; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/134.
- ¹²² Âl-i İmrân 3/79.
- ¹²³ Ebû Dâvûd, “Vitir”, 14 (No: 1457); Müslim, “İmâre”, 147 (No: 4917).
- ¹²⁴ Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1994), 8/142 (No: 3122).
- ¹²⁵ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 16.

Hiz. Hatice ve Ebû Talip vefat etmiş, Hiz. Peygamber davet için gittiği Tâif'te istediğine ulaşamadan geri dönmüştü. Bu gelişmelerin ardından isrâ olayı gerçekleşmiştir.¹²⁶ Kur'an; Allah Resûlü'nün bir gece bazı ilâhî âyetleri göstermek üzere Kâbe'den Mescid-i Aksâ'ya götürüldüğünü haber vermekte,¹²⁷ hadislerde ise Hiz. Peygamber'in beşer olma vasfını devam ettirerek ulaşabileceği nihai noktaya kadar yaklaştığı¹²⁸ bildirilmektedir.¹²⁹ İsrâ ve mi'rac hadisesi ile Hiz. Peygamber, Allah tarafından lütfe-dilen manevî bir destek ile teselli edilmiş, bir beşerin ulaşabileceği son mertebeye kadar yükseltilmiş, maddi âleme göre mana âleminin sınırsız olduğu gerçeğini bu aşamada öğrenmiştir.

Anlaşıldığı kadarı ile karanlığı, sessizliği ve ıssızlığı ile gece vakti; bir yandan Hiz. Peygamber'in yaşadığı sıkıntılar karşısında metanetini arttırmakta, inen vahyi içselleştirmesini kolaylaştırarak manevî tekâmülüne imkân tanımakta diğer yandan beşer üstü bazı hakikat ve hikmetlere ulaşmasına katkı sağlamaktadır.

3.2.Kadir Gecesi ve Hakikat Arayışı

Kadir sûresinde, Kadir gecesinin mahiyeti hakkında bilgi verilirken bu gecenin ne zaman olduğu ve nasıl ihya edileceği konusuna değinilmemiştir.¹³⁰ Bu sebepten Hiz. Peygamber'den gelen hadisler, daha çok bu iki konuda yoğunlaşmaktadır.¹³¹ Hiz. Peygamber'in Ramazan özelinde girdiği i'tikâf, Kadir gecesindeki hikmet ve hakikatleri arayış çabasıdır. İ'tikâf bir yandan Kur'an'ı daha fazla okumaya, anlamaya ve hikmet dolu mesajını içselleştirmeye katkı sağlarken diğer yandan gerçeği arama sürecinde bir ömre bedel kazanımlar elde etmesine de imkân tanımaktadır.¹³²

¹²⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/119.

¹²⁷ el-İsrâ 17/1.

¹²⁸ en-Necm 53/8-9.

¹²⁹ Buhârî, "Salât", 1 (No: 349); "Hac" 76 (No: 1636); "Ehâdîsü'l-enbiyâ", 5 (No: 3342); "Bed'ü'l-halk", 6 (No: 3207); "Menâkibu'l-ensâr", 42 (No: 3887); "Menâkıb", 24 (No: 3570); "Tevhîd", 37 (No: 7517); Müslim, "İmân", 263 (No: 415); 264 (No: 416).

¹³⁰ el-Kadr 97/1-5.

¹³¹ Buhârî, "Fadlû Leyleti'l-Kadr", 2 (No: 2017-2022); Müslim, "Sıyâm", 213 (No: 2769); "Salâtü'l-müsâfirîn", 179 (No: 1785); İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, "İ'tikâf", 6.

¹³² Mehmet Görmez, *Kalbin Erbaini* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 128.

Hz. Peygamber, Kadir gecesini kendisi araştırmış, ashabından da bu gecenin araştırılmasını istemiştir.¹³³ Aslında i'tikâf bu arayış sürecinin nasıl yürütüleceğın gösteren nebevî bir modeldir. Hz. Peygamber ilk vahyin indiğı esnada olduğı gibi nübüvvetten sonra da yine halvete çekildiğı ve Kur'an'ın indiğı bu özel anı araştırmaya devam ettiğı görölmektedir. Fakat bu sefer vahyin bilgisinden habersiz fakat hakkı bulmaya çalışan tehannüs halinde değı hak ve hakikatin farkında ve neyi aradığı bilinci içerisinde olan i'tikâf halinde bu arayış sürecine dâhil olmuştur. İlk vahyin indiğında ulaşılan hakikat; vahyi ve kozmik âlemdeki âyetleri okumakla hakikatin öğrenileceğı gerçeğı iken Kadir gecesini ararken ulaşılan hakikat ise Kur'an'ın indiğı mekân ve zamanı şereflendirdiğı gibi hikmet dolu mesajı okuma ve anlama çabası içinde olan her kişiyi ve mesajın okunduğı her anı yücelteceğı gerçeğı olsa gerektir. Aslında zikir, tefekkür, dua ve istiğfarın belli bir zamana tahsis edilmeden her daim olması esastır.¹³⁴ Zira gökte ve yerdekilerin hepsi Allah'a muhtaçtır ve Allah her an yaratma halindedir.¹³⁵ Diğere yandan kişinin ihlas ve samimiyeti ile bağlantılı olarak¹³⁶ Ramazan ayında ve ıssız gece vakitlerinde; sekinetin, rahmetin ve affın kolaylaşması ve çoğalmasından bahsedilebilir.¹³⁷

¹³³ Araştırın tavsiyesi bazı hadislerde "تَحْرُّوْا" "teħarrav" (Buhârî, "Fadlü Leyleti'l-Kadr", 3 (No: 2020), bir kısmında "الْتَمِسُوْا" "iltemisû" (Buhârî, "Cum'a", 1 (No: 2019, 2021, 2022); Müslim, "Sıyâm", 217 (No: 2774); 219 (No: 2776)) ve bir kısmında ise "تَحْيَيْنُوْا" "teħayyenû" (Müslim, "Sıyâm", 211 (No: 2767)) kelimesi ile ifade edilmiştir.

¹³⁴ Âl-i İmrân 3/190, 191. Kadir gecesini özelinde gerçekleşen meleklerin inmesi, fecr vaktine kadar selam/esenlik olması (el-Kadir 97/1-5) bu geceyi idrak edenlerin geçmiş günahlarının bağışlanması (Buhârî, "Fadlü Leyleti'l-Kadr", 1 (No: 2014); Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 175 (No: 1781)) ve dualarının kabulü (Tirmizî, "Da'avât", 84 (No: 3513)) halinin Hz. Peygamber tarafından diğere zamanlara da teşmil edildiğı göröür. Bk. Müslim, "Zikir", 38 (No: 6853); Tirmizî, "Kırâat", 10 (No: 2945). Yine i'tikâfın da Ramazan ayı dışında yapıldığına dair rivayetler vardır. Bk. Buhârî, "İ'tikâf", 14 (No: 2041); Müslim, "İ'tikâf", 6 (No: 2785); Tirmizî, "Savm", 79 (No: 803).

¹³⁵ er-Rahmân 55/29.

¹³⁶ Kadir gecesinin ihyası ile ilgili hadiste geçen "inanarak ve sevabını ümit ederek" ifadesi buna vurgu yapsa gerektir. Bk. Buhârî, "Fadlü Leyleti'l-Kadr", 1 (No: 2014).

¹³⁷ İ'tikâfın maneviyat üzerindeki olumlu tesirine dair bilimsel bir araştırma için bk. Karakaş - Habergetiren. "İtikâfın Maneviyat ve Psikopatoloji İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 101-118.

Hız. İbrahim zamanına kadar uzanan i'tikâf geleneği,¹³⁸ bireyin iç dünyasına dönerek gerçekleştirdiği ibadet ve tefekkür temelli bir eylemdir. Aslında düşünmek, bir arayış içinde olmayı da beraberinde getirir. Kur'an; nazar, tefekkür, tedebbür, i'tibâr ve teakkül, teemmül ve re'y gibi değişik kavramlarla düşünmeye teşvik ederek, düşünmenin hakikate ulaşmada önemli bir insanî çaba olduğuna işaret eder.¹³⁹ Peygamberlerin atalar kütü ile mücadelesi, düşündürme çabası üzerinden işlenir, düşünme ile hakikat arasındaki ilişkide, Kur'an da kendi âyetleri üzerinde düşünülmesini ister.¹⁴⁰ Yine teheccüd namazı, uzun uzun okunan âyetleri, zikir ve muhasebesi ile tefekkür/tezekkür üzerine kurulu bir ibadettir.

Modernitenin getirdiği bireyselleşme sonrası yalnızlık hislerinin arttığı iddiası sıklıkla dillendirilmektedir. Yine dillendirilen bir başka iddia yalnızlıktan kurtulmak için hakikatten feragat etmek gerektiği ve hakikatin bir değer olarak önemini yitirdiği savıdır.¹⁴¹ Hz. Peygamber'in hakikati aramak adına gerek risâlet öncesi gerek sonrası yaşadığı bu tecrübenin, günümüz insanın anlam arayışına katkı sağlayacağı yadsınamaz. Hakikatten uzaklaşma ve hakikati dini-ahlâkî değerler yerine dünyevî hazlezzetlerde arama eğilimleri, ibadetlerin içini boşaltarak adet ve külte dönüştürme süreçleri geçmişten günümüze var olagelse de insanoğlunun hikmet ve hakikati arayışı her zaman ve zeminde devam etmektedir.

Sonuç

Birey, üstlendiği roller ile toplum mozağine renk katmakta; sosyal hayat ise bireye birtakım roller yüklemektedir. İnsan bu yönüyle hem toplumu şekillendiren hem de toplumdan etkilenen, sosyal bir varlıktır. Fakat sosyal hayat, kişideki kabiliyet ihtiyaç ve beklentileri her zaman karşılamayabilir. Böylesi durumlarda insan kendi içine dönmekte ve değişik iç tecrübeler yaşayabilmektedir. Özellikle günümüzde sosyal hayatın ve rollerin hızlı bir şekilde değişmesi bireylerin, kalabalıklar içerisinde yalnızlaşmasına yol açmaktadır. Kendi kabuğuna çekilen ve kendisiyle yüzleşmek

¹³⁸ el-Bakara 2/125.

¹³⁹ Âyetlerden bir kısmı için bk. el-Bakara 2/164; el-A'râf 7/179; en-Nahl 16/12, 67; el-Ankebût 29/43; er-Rûm 30/24, 28.

¹⁴⁰ el-Bakara 2/242; el-En'âm 6/126; Tâhâ 20/113; el-Mü'minûn 23/68; ez-Zuhruf 43/3; el-Kamer 54/17, 22, 32, 40.

¹⁴¹ Çiğdem Yazıcı, "Hakikat-Sonrası ve Yalnızlık", *Kayı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 20/1 (Mart 2021), 265.

durumunda kalan birey huzur ve mutluluk arayışına doğru yelken açarken bu hissi yoğun bir şekilde yaşamaktadır. Bireyde oluşan ve bireyi derin düşünceye sevk eden bu hisleri ifade etmek üzere *uzlet*, *halvet* ve *i'tikâf* gibi kavramların kullanıldığı görülmektedir.

Hz. Peygamber risâletten önce varlıklı bir kimse olmasına rağmen dünyaya meyletmemiş, maddî hayatın cezbedici çekiciliğinden sıyrılarak hakikat arayışına girişmişti. Etrafında gördüğü itikâdî ve ahlâkî çöküntüden kurtularak yüce bir hedefi arzulamış nihâyetinde Hira mağarasında iken Cebrâil tarafından Kur'an'ın vahyine mazhar olmuştur. Hz. Peygamber; bir inşa süresi olarak vahyin izinden gitmiş, geceyi ihya etme emri doğrultusunda arayışlarını devam ettirmiştir. Yine Medine'ye hicretten sonra o, Ramazan ayını ihya etmek üzere yoğun bir ibadet ortamına girmiş, bu aydaki Kadir gecesini aramış ve ashabına da aramalarını tavsiye etmiştir. Allah Resûlü gece ibadeti esnasında ve i'tikâf günlerinde yaratıcısı ile tek başına kalması esnasındaki yalnızlık deneyimi, Hira'daki yalnızlık deneyiminden farklı olsa da ilahî bilgiye ulaşma, hikmeti ve hakikati arama yönü ile bir benzerlik göstermektedir.

Kadir gecesine dair hadiste geçen "taḥarrav" kelimesi ile Hz. Peygamber'in risâlet öncesi halvete çekildiği mağaranın adı olan "hira" kelimesinin semantik açıdan ifade ettiği anlam birliği dikkate şayandır. Her iki kelimenin kökü de "arama, arayış" anlamına tekabül eder. Bu durum insanın hayat serüveninde, varoluşsal problemlerine dair bir arayış içinde olduğunu hatırlatmaktadır. Diğer taraftan hakikati arama ve yalnızlaşma olgusu geçmiş çağlarda olduğu gibi günümüzde değişik şekillerde devam etmektedir. Modernite olgusunun çağımızda yalnızlık hislerinin artırdığı, insanların yalnızlıktan kurtulmak için hakikatten feragat etmesi gerektiği ve böylece hakikatin bir değer olarak önemini yitirdiği savı günümüzde sıklıkla dillendirilmektedir. Kişinin kendisi, yaratıcısı, çevresi ve diğer insanlarla sağlıklı bir iletişim kurması ancak hakikati araştırması ve haktan yana olması ile mümkün gözükmektedir.

Hz. Peygamber'in yaşadığı yalnızlık hali ve hakikat arayışı modern dönem insanı için de model olmaya devam etmektedir. Hz. Peygamber hakkın bilgisinden yoksun fakat neyin doğru olduğunu araştırın ve bunun ıstırabını yaşayan bir birey olarak hak arayışına koyulmuş ve sonunda hakikate ulaşmıştır. Bu yönü ile o, inanç buhranları içinde yolunu kaybetmiş olanlar için eşsiz bir modeldir. Hz. Peygamber'in risâlet sonrası

Kur'an'ı okumak ve uzun uzun düşünmek üzere geceyi ihya ettiği görülmektedir. Onun bu hali vahyi içselleştirmeyi isteyen ve bu şekilde dindarlığına manevî bir derinlik katmayı umanlar için örnek teşkil etmektedir. Yine Hz. Peygamber'in Ramazan ayının gece ve gündüzünü ibadet yoğunluğu içinde geçirdiği, bu maksatla oruç tuttuğu, gece namazı kıldığı, i'tikâfa girdiği ve bu esnada Kadir gecesini aradığı, esen rüzgârlardan daha cömert olduğu görülmektedir. Ramazan ayını ihlas ve samimiyet ile ihya etmek, gecelerinde Kur'an tilaveti, zikir ve ibadet halinde geçirmek insanın manevî olarak olgunlaşmasına, bir ömre bedel kazanımlar elde etmesi fırsatı tanımaktadır.

Yalnızlık bir kaçış değil, iç dünyaya yapılan bir yolculuktur. Tefekkür, gece ibadeti ve i'tikâf kişinin kendisi ve yaratıcı ile yalnız kalmasına, kendisini keşfetmesine, geçmişini gözden geçirmesine, yeni kararlar almaya ve manevî yönden olgunlaşmasına fırsat vermekte, yalnızlığı manevî bir eğitim sürecine dönüştürmektedir. Özellikle savaş, terör, salgın hastalık, kıtlık gibi zor zamanlarda, depresyon, yangın, sel gibi afetlerde yaşanan korku ve telaşın üstesinden gelme, zamanı iyi yönetme, sevdiklerini ve yaşama azimlerini kaybederek yalnız ve çaresiz kalanların yaralarını sarmada bu manevî eğitimin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, İbn Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Muşannef*. nşr. Habîburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Basım, 1403.
- Abdürrezzâk, İbn Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Müslim Muhammed. 2 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 1410.
- Âcurrî, Muhammed b. Hüseyin. *Kitâbu fazlü't-teheccüd*. thk. Abdullatif b. Muhammed el-Ceylânî. Riyad: Dâru'l-Huzayrî, 1413.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî. 6 Cilt. Beyrut: y.y., 1985.
- Alıcı, Mehmet. "Câhiliye Arabı Bir Peygamber Bekliyor muydu? Âtıl Tanrı/Deus Otiosus Bağlamında Câhiliye Dönemi Peygamber Algısı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 117-154.

- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buĥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Belâzûrî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Muhammed Hamidullah. 13 Cilt. Kâhire: Dâru'l- Ma'ârif, 1959.
- Biçer, Ramazan – Sezgin, Osman "Teo-Psikolojik Açıdan Mâtürîdî'de İrade Özgürlüğü". *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/80 (Aralık 2017), 239-263.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi 'u's-şahîh*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranış Psikolojisinin Temel Kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Çağlayan, Harun. "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 233-262.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cild. Riyad; Dâru'l-Muĥnî, 2000.
- Demil, Emine. *Hz. Peygamber'in Risâlet Öncesi Hayatına Dair Rivâyetler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Derveze. Muahmmmed İzzet. *Aşrî'n-nebî ve bî'etühû ħable'l-bi'se*. Dimaşk: Vezâretü'l-Evkâf, 1946.
- Dindi, Emrah. "Câhiliye Araplarında Ramazan Ayı, İtikâf ve Oruç". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/2 (Kasım 2017), 27-55.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- Erkocaaslan, Recep. "Hanîflerden Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in Hayatı ve Şahsiyeti". *Amasya İlahiyat Dergisi* 15 (Aralık 2020), 421-451.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Baskım, 2000.
- Erul, Bünyamin. "Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Faklı bir Yaklaşım". *Diyanet İşleri Başkanlığı İlmi Dergi Peygamberimiz Hz. Muhammed Özel Sayısı* (2000), 57-63.
- Fahrüddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-ğayb*, 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1981.

- Fazlur Rahman, *İslâm*. çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın. Ankara: Selçuk Yayınları, 4. Basım 1996.
- Görmez, Mehmet. *Kalbin Erbini*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Araçlar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Günel, Fuat. "Hira", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/121, 122. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî ve İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 cilt. Lübnan: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 5. Basım, 1993.
- Hıdır, Özcan. "İlk Vahyin Gelişi Hadisi Bağlamında Varaka b. Nevfel'in Hz. Peygamber'e Dini-Kültürel Etkisine Dair İddiaların Değerlendirilmesi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (Ekim 2004), 27-37.
- İbn Ebû Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. İsmâîl Muhammed et-Tîb. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâ el-Bâz, 1419.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Muşannef fi'l-ehâdîs ve'l-âşâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1989.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buĥârî*, thk. Abdullah b. Bâz vd.. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1379.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebevîyye*. thk. Mustafa es-Sakâ vd.. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 2009.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. 4 Cilt. Kâhire: Müessesetü'l-muhtâr, 2002.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *es-Sünen*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İmam Mâlik, Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Muvaţta'*. nşr. Abdüvehhâb Abdüllâtîf. Kâhire: y.y., 1962.
- Kaplan, Hasan. "Bir İnanç Aşaması Olarak Hanîflik". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/10 (Kasım 2017), 7-24.

- Karakaş, Ahmet Canan - Habergetiren, Ömer Faruk. "İtikâfın Maneviyat ve Psikopatoloji İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi* 1 (Haziran 2020), 101-118.
- Karaman, Hayreddin vd.. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 3. Basım, 2007.
- Kızılgeçit, Muhammed. *Yalnızlık, Umutsuzluk ve Dindarlık*. İstanbul: Çamlıca Yayınlar, 2021.
- Kirmânî, Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyau't-türâs, 1981.
- Kister, M. J. "et-Tehannüs: Kelime Anlamı Üzerine Bir Araştırma". trc. Ali Aksu. *Tasavvuf Dergisi* 2/4 (Eylül 2000), 315-230.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kuzgun, Şaban. *İslam Kaynaklarına göre Hanîflik*. Kayseri: Se-Da Yayınları, 1985.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâslûm, 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 2005.
- Mervezî, Muhammed b. Nasr. *Muhtaşaru Kıyâmi'l-leyl ve Kıyâmi ramazân ve Kitâbi'l-Vitr*. Lahor: Matba'atu Refâh 'Âm, 1320.
- Mevlânâ Şiblî Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: İz Yayınları, 2002.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi 'i's-şagîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1972.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi 'u's-şahîh*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Daru İhyau't-Türâs, 1392.
- Okuyan, Abdurrahman. "Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dini Yapı". *İlahiyat* 1 (Aralık 2018), 107-134.
- Önkâl, Ahmet. *Resûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 23. Basım, 2015.
- Özsoy, Ömer – Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an*. Ankara: Fecr Yayınları, 1999.

- Öztürk, Resul. "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (Ağustos 2007), 133-158.
- Paksoy, Kadir. "Rivâyetler Işığında Kadir Gecesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/27 (Haziran 2012), 15-35.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2003.
- Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvn Adnan Dâvûdî. Dımaşk: Şamile, 4. Basım, 2009.
- Rûmî, Muhammed b. İbrahim b. Süleyman. *Kıyâmu'l-leyl*. Riyad: Dâru Kunûzi İşbiliye, 2013.
- Sarıçam, İbrâhim vd., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2011.
- Şahin, Süreyya. "Cin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/8-5. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Taberânî, Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *Müsnedü's-Şâmiyyîn*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1984.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Turkî. 25 Cilt. Riyad: Dâru Hicr, 2003.
- Tahâvî, Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 2000.
- Türcan, Selim. "Kur'ân'ın İfade Kalıpları Nüzul Kronolojisini Aydınlatır mı? Müzzemmil Sûresi Örneğinde Bir Yöntem Denemesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (Haziran 2010). 67-100.
- Uludağ, Süleyman. "Uzlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Uludağ, Süleyman. "Halvet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/386-387. İstanbul: TDV Yayınları, 2015.
- Yazıcı, Çiğdem. "Hakikat-Sonrası ve Yalnızlık". *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 20/1 (Mart 2021). 264-279.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad. İsmail Karaçam vd.. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 1992.